

Το αρχείο Καβάφη ως φετίχ εξουσίας;

Από τον ΕΥΡΙΠΠΗ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗ

Το πήραμε, το πήγαμε το άγιο
λείψανον αλλού.

Κ.Π. Καβάφης,
«Εἰς τα περίχωρα της Αντιοχείας»

Κονδυλοφόρος. Ετήσια έκδοση νεότερης ελληνικής φιλολογίας, [Αφιέρωμα:]
Είκοσι χρόνια χωρίς τον Γ. Π. Σαββίδη,
τόμ. 14, 2015 (2016), σελ. 396

Ο *Κονδυλοφόρος*, επιστημονική επιτηρίδα των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών, έφτασε αισίως στον δέκατο τέταρτο ετήσιο τόμο του. Ο τόμος αυτός δικαίως περιλαμβάνει, με αφορμή τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων από τον θάνατο του φιλόλογου νεοελληνιστή Γ.Π. Σαββίδη (1929-1995), ένα αφιέρωμα στη μνήμη του, αποτελούμενο από έξι σύντομα κείμενα-προσωπικές μαρτυρίες ανθρώπων (Τζένη Μαστοράκη, Χριστόφορος Λιοντάκης, Κλαίρη Μιτσοτάκη, Δ.Ν. Μαρωνίτης, Mario Vitti και Bertrand Bouvier) που γνώρισαν και ανακαλούν στη μνήμη τους τον Σαββίδη, το έργο και το ήθος του. Το εν λόγω αφιέρωμα ήταν οφειλόμενο και για τον λόγο ότι ο *Κονδυλοφόρος*, το μοναδικό σήμερα εκδιδόμενο στην Ελλάδα περιοδικό νεοελληνικής φιλολογίας, είναι το διάδοχο έντυπο του *Μολυβδοκονδυλοπελεκητή*, του περιοδικού που ίδρυσε ο Σαββίδης και εκδόθηκε από το 1989 μέχρι το 2000. Αλλά το κύριο και ουσιαστικότερο, άτυπο αφιέρωμα στη μνήμη του Σαββίδη συγκροτείται από εκείνο το μέρος της ύλης του πρόσφατου *Κονδυλοφόρου* που αναφέρεται στο έργο του Κ.Π. Καβάφη: κι αυτό επειδή ο Σαββίδης, σύμφωνα με τη γνώμη της μεγάλης πλειονότητας των σύγχρονων νεοελληνιστών, υπήρξε σημαντικός μελετητής και ο εγκυρότερος φιλολογικός εκδότης του έργου του Αλεξανδρινού και, επίσης, ο επιστήμονας που συνέβαλε καίρια στην πρόοδο της μελέτης του καβαφικού έργου ως κάτοχος και διαχειριστής του αρχείου Καβάφη από το 1963 μέχρι τον θάνατό του. Σε αυτό λοιπόν, το αναφερόμενο στον Καβάφη, μέρος της ύλης του *Κονδυλοφόρου* περιλαμβάνονται τέσσερις μελέτες (Νταϊάνα Χάας, Λίζυ Τσιριμώκου, Κατερίνα Κωστίου και Νάσος Βαγενάς) και κυρίως το δημοσίευμα «Αρχείο Καβάφη. Αναλυτικός

Ο Κ. Π. Καβάφης σε σχέδιο του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου.

και ειδολογικός κατάλογος» που υπογράφεται από τους Γ.Π. Σαββίδη και Μιχάλη Πιερή και καταλαμβάνει το ήμισυ σχεδόν της έκτασης του τόμου (σ. 217-395).

Όπως είναι εύλογο, η δημοσίευση των καταλόγων του αρχείου Καβάφη βάζει σε δεύτερη μοίρα τις υπόλοιπες, αξιόλογες μελέτες για τον Αλεξανδρινό στο τεύχος του *Κονδυλοφόρου*, καθώς ανακινεί τα ζητήματα αφενός της χρήσης και λειτουργίας του αρχείου ύστερα από το 1963 και αφετέρου της κατάστασης στην οποία αυτό βρίσκεται τα τελευταία τέσσερα χρόνια. Κύριος στόχος του παρόντος κειμένου είναι να σχολιαστεί η σύγχρονη κατάσταση του αρχείου, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως τουλάχιστον προβληματική.

Με τη δημοσίευση των δύο καταλόγων του αρχείου η φιλολογική κοινότητα πληροφορείται πώς αυτό, ύστερα από μια σειρά συστηματικών ενεργειών που έγιναν από τον Σαββίδη και δύο συνεργάτες του, τον Μιχάλη Πιερή και την Νταϊάνα Χάας, και κράτησαν περίπου 20 χρόνια (φωτογρά-

φηση των κειμενικών τεκμηρίων σε 4.300 φωτογραφίες και φωτοτύπηση άλλων 350 τεκμηρίων, καταλογογράφηση σε χειρόγραφα δελτία όπου και συνοπτική περιγραφή των τεκμηρίων, δακτυλογράφηση των δελτίων, ειδολογική ανακατάταξη των δελτίων με τη δημιουργία επτά μεγάλων ειδολογικών κατηγοριών και δύο παραρτημάτων) συγκροτήθηκε, και μέσω της σύνταξης των καταλόγων του, σε λειτουργική πηγή μελέτης του καβαφικού έργου. Η σύνταξη των καταλόγων, λοιπόν, ολοκληρώθηκε το 1983, ενώ το 1985 ο Σαββίδης ανήγγειλε την έκδοσή τους σε βιβλίο, η έκδοση του οποίου επρόκειτο να γίνει από τις εκδόσεις «Ερμής» ή τις εκδόσεις του Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού, αλλά δεν έγινε ποτέ, λόγω του αντιεμπορικού περιεχομένου του βιβλίου, όπως μπορούμε να εικάσουμε. Γιατί, όμως, δεν δημοσιεύτηκαν παλαιότερα οι κατάλογοι στον *Μολυβδοκονδυλοπελεκητή* ή τον *Κονδυλοφόρο* είναι ένα εύλογο ερώτημα. Με τη σημερινή, πάντως, δημοσίευσή τους οι κατάλογοι του αρχείου Καβάφη προσφέ-

ρουν στους ειδικούς αναγνώστες τους τη δυνατότητα να αναρωτηθούν μέχρι ποίου σημείου και με ποιους τρόπους το αρχείο μπορεί να αξιοποιηθεί για την περαιτέρω μελέτη ή και πιθανή (συμπληρωματική) έκδοση μερών του καβαφικού έργου. Υπό τον όρο, εννοείται, οι ειδικοί αναγνώστες να έχουν πρόσβαση στο υλικό του αρχείου. Κι εδώ αρχίζει η περιγραφή του προβλήματος της σημερινής κατάστασης του.

Είναι σκόπιμη μια εντελώς συνοπτική αναδρομή στο τι συνέβη με το αρχείο Καβάφη ύστερα από τον θάνατο του Γ.Π. Σαββίδη το 1995. Από τότε, λοιπόν, το αρχείο, σύμφωνα με βάσιμες ενδείξεις, ανήκε στο «Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού», αστική μη κερδοσκοπική κοινωφελή εταιρεία που ιδρύθηκε στην Αθήνα στις 2 Δεκεμβρίου 1996, με πρωτοβουλία του κληρονόμου του Σαββίδη, του γιου του Μανόλη Σαββίδη. Αλλά από τον Νοέμβριο 2012 το αρχείο ανήκει ιδιοκτησιακά στο Ίδρυμα Ωνάση. Η σχετική ειδησεογραφία στον Τύπο έκανε λόγο για «απόκτηση», αλλά είναι γενικά γνωστό ότι το αρχείο αγοράστηκε έναντι χρηματικού ποσού το οποίο έλαβε, προφανώς, το «Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού». Έκτοτε ακαδημαϊκός σύμβουλος του αρχείου ήταν (μέχρι πέρυσι) ο Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς και επιστημονικός σύμβουλος (και πλέον γενικός επιστημονικός σύμβουλος) είναι ο Δημήτρης Παπανικολάου, που διδάσκει νέα ελληνικά στη Σχολή Μεσαιωνικών και Νεότερων Γλωσσών του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Τέλος, Project Manager (έτσι αναφέρεται) είναι ο φιλόλογος Θεόδωρος Χιώτης.

Ύστερα από την αγορά του αρχείου Καβάφη, το Ίδρυμα Ωνάση εξήγγειλε αρκετές φορές ποια ήταν γενικά η πρόθεσή του για το συγκεκριμένο αρχείο (παράθετο από κείμενο δημοσιευμένο στο περιοδικό του Ιδρύματος ΑΩ τον Ιανουάριο 2013): «Στόχος του Ιδρύματος Ωνάση είναι να καταστήσει το Αρχείο [Καβάφη] σημείο αναφοράς για κάθε ενδιαφερόμενο. Επενδύοντας στην ψηφιακή του ανάπτυξη στοχεύει στην προσβασιμότητά του σε όλους, και όχι μόνο στον χώρο της επιστημονικής κοινότητας». Στο ίδιο, ανυπόγραφο κείμενο γίνεται λόγος, με φράσεις καθαρά δημοσιογραφικής κοπής, για «ανεκτίμητο ιστορικό και φιλολογικό θησαυρό» που περιλαμβάνει «ανυπολόγιστης αξίας χειρόγραφα». Το γεγονός ότι τα χειρόγραφα του αρχείου του, θα σχολίαζε

ίσως ο Καβάφης, δεν είναι «ανυπολόγιστης αξίας» επαληθεύεται από το γεγονός ότι αυτά πουλήθηκαν και αγοράστηκαν έναντι υπολογίσιμου τιμήματος. Επίσης στο βιβλίο του Δημήτρη Παπανικολάου, «Σαν κ' εμένα καμωμένοι». Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης και η ποιητική της σεξουαλικότητας (2014), διαβάζουμε: «[...] το Αρχείο Καβάφης, υπό την επιμέλεια [sic] του Μανόλη Σαββίδη και την κυριότητα της οικογένειάς του [και όχι του Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού]; ήταν κλειστό και απρόσιτο για τους πολλούς. Καθώς τελείωσα το χειρόγραφο αυτού του βιβλίου, το αρχείο αγοράστηκε από το Ίδρυμα Ωνάση, που έθεσε εξαρχής στόχο του να υιοθετήσει μια πολιτική ανοιχτού και πολυπρισματικού αρχείου».²

Από το 2013 και εξής το αρχείο Καβάφης σταδιοδρόμησε σε μια σειρά εκδηλώσεων (ονομαζόμενων «δράσεων» και «εκπαιδευτικών προγραμμάτων») του Ίδρυματος Ωνάση. Στις εκδηλώσεις αυτές, τα στοιχεία των οποίων εύκολα μπορεί κανείς να ανακαλέσει από τη σχετική διαδικτυακή αναζήτηση, η λέξη-κλειδί ήταν και παραμένει το επίθετο «ανοικτός» ή «ανοιχτός» (την συναντούμε σε εκδοχές όπως «ανοικτό αρχείο», «ανοικτή πρόσβαση», «ανοικτός πλούτος», «ανοιχτές πόρτες» κ.α.π.). Το σύνολο αυτών των εκδηλώσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να είχαν γίνει και χωρίς το Ίδρυμα Ωνάση να κατέχει το αρχείο Καβάφης –κι αυτό γιατί δεν είχαν καμία εξαρτημένη σχέση με αυτό καθαυτό το αρχείο–, λειτούργησαν ως δημόσια προβολή του Ίδρυματος, με άξονα το γεγονός ότι του ανήκει το αρχείο Καβάφης.

Επίσης ύστερα από την απόκτηση του αρχείου Καβάφης από το Ίδρυμα Ωνάση εντάθηκε μια, γνωστή από παλαιότερα, επίθεση εναντίον του Γ.Π. Σαββίδη. Το ποσόν και το ποιόν αυτής της επίθεσης, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, σχολιάζονται από τον Νάσο Βαγενά στη μελέτη του «Ο Γ.Π. Σαββίδης και οι Cavafistas» στον *Κονδυλοφόρο* (σ. 199-215). Μία από τις κύριες κατηγορίες εναντίον του Σαββίδη είναι ότι αυτός λειτούργησε ως καθεστωτικό πρόσωπο της ακαδημαϊκής νεοελληνικής φιλολογίας που έφτιαξε, και μέσω της κατοχής και της διαχείρισης του αρχείου Καβάφης, τη δική του περιορισμένη «αυλή» μελετητών του Αλεξανδρινού, προσδιορίζοντας έτσι επίσης τη σχετική έρευνα προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Η γνώμη μου είναι ότι, αν ιστοριοποιήσουμε τους όρους εξέτασης του Γ.Π. Σαββίδη ως μελετητή και συντονιστή της έρευνας του αρχείου Καβάφης, αν γνωρίζουμε δηλαδή τις αντικειμενικές συνθήκες της νεοελληνικής φιλολογίας από το 1963 και εξής, και αν παράλληλα κρίνουμε εκ του αποτελέσματος την εργασία που έκαναν ο Σαββίδης και οι δεκάδες άλλοι καθαφιστές που είχαν πρόσβαση στο αρχείο, καταλήγουμε στη νηφάλια διαπίστωση ότι ο Καβάφης πράγματι ευτύχησε που το αρχείο του ήταν στα χέρια του Σαββίδη και όχι κάποιου ιδρύματος ή κάποιου

άλλου ή άλλων ιδιωτών.

Ύστερα από τέσσερα χρόνια κατοχής του αρχείου Καβάφης από το Ίδρυμα Ωνάση και με δεδομένες τις εξαγγελίες του Ίδρυματος, νομίζω ότι ήρθε η ώρα της διατύπωσης μιας σειράς αλληλένδετων ερωτημάτων που μπορούν να οργανωθούν σε δύο ομάδες:

α) Τι έπραξε το Ίδρυμα Ωνάση από τη στιγμή της απόκτησης του αρχείου μέχρι σήμερα για την ουσιαστική, διαφορετική απ' ό,τι στο παρελθόν, χρήση και αξιοποίηση του αρχείου; Συνέταξε δικό του ή δικούς του καταλόγους, σύμφωνα με κάποια, ίσως διαφορετικά, κριτήρια; Αν «ψηφιακή ανάπτυξη» σημαίνει, όπως υποθέτει κανείς, ψηφιοποίηση, αυτή γίνεται ακόμη; Πόσος χρόνος χρειάζεται στις μέρες μας για να ψηφιοποιηθούν περίπου 4.650 όψεις τεκμηρίων (αν υποθέσουμε ότι είναι ακόμα τόσες); Και με ποιο σκοπό; Τη διαδικτυακή ανάρτηση και διάθεση του ψηφιοποιημένου υλικού σε κατάλληλα διαμορφωμένο περιβάλλον (όπως έχουν κάνει και κάνουν σήμερα τα σοβαρά πνευματικά ιδρύματα του κόσμου που διαθέτουν αρχεία σημαντικών λογοτεχνιών);

β) Πώς υποστηρίχθηκε και εφαρμόστηκε η «προσβασιμότητα» στο αρχείο; Με άλλα λόγια, πόσοι και ποιοι από τον «χώρο της επιστημονικής κοινότητας» ή από «όλους» είχαν πρόσβαση στο αρχείο Καβάφης τα τελευταία τέσσερα χρόνια, μέσω ποιου μηχανισμού και με ποιους όρους; (Γνωρίζω μαρτυρία ενός τουλάχιστον έγκυρου μελετητή του Καβάφης που αιτήθηκε να δει υλικό του αρχείου και το αίτημά του δεν έγινε δεκτό – η μαρτυρία αυτή θα δημοσιευτεί από τον ίδιο προσεχώς). Ανεστάλησαν, και κατά πόσον, όροι αρχειονομικής λειτουργίας που επέτρεπαν την αδιαφάνεια και τις επιλεκτικές ή ιδιοτελείς χρήσεις του υλικού; Τα παραπάνω ερωτήματα είναι εξάλλου σκόπιμο να τεθούν, καθώς στην ιστοσελίδα της «παρουσίασης του αρχείου»³ δεν παρέχεται κάποια ασφαλής σχετική πληροφορία. Ακόμα και η πληροφορία ότι «το Αρχείο Καβάφης ψηφιοποιείται και η διάθεση του ψηφιοποιημένου υλικού, μέσα στο 2016, θα αποτελέσει ένα πρότυπο αρχειακής διαχείρισης και ανοιχτής πολιτισμικής πολιτικής» είναι πλέον ξεπερασμένη από την πραγματικότητα. Κι αυτά συμβαίνουν την ίδια περίοδο που σημαία του παραπάνω αναφερόμενου βιβλίου του Δημήτρη Παπανικολάου (έκδοση: Μάιος 2014) μαρτυρούν ότι αυτός είχε προνομαϊκή πρόσβαση στο αρχείο Καβάφης και έκανε χρήση ανέκδοτου υλικού του, χωρίς να αναφέρει από ποιον πήρε την άδεια.⁴

Εντέλει, το κρίσιμο ερώτημα είναι αν η μέχρι τώρα στάση του Ίδρυματος Ωνάση έναντι του αρχείου Καβάφης είναι διαφορετική απ' ό,τι κακώς συνέβαινε στο παρελθόν, σύμφωνα με τις κατηγορίες που, κατά τη γνώμη μου εσφαλμένα, αποδόθηκαν στον Γ.Π. Σαββίδη. Ένας από τους επικριτές του, ο Δημήτρης Δημηρούλης, έγραψε πέρυσι σε επιφυλλίδα του: «Ο Σαββίδης δεν

χρησιμοποίησε το αρχείο μόνο φιλολογικά αλλά και πολιτικά. Άσκησε εξουσία, επέβαλε κανόνες και όρισε έναν στενό κύκλο δικών του ανθρώπων με αποκλειστικά προνόμια πρόσβασης στο αρχείο. Ορισμένοι, όχι άδικα, του προσάπτουν ότι δεν έθεσε το αρχείο στη διάθεση κάθε μελετητή και ότι καθυστέρησε υπερβολικά στην έκδοση του υπάρχοντος υλικού».⁵ Αν το Ίδρυμα Ωνάση δεν απαντήσει στα ερωτήματα που τέθηκαν και δεν επαληθεύσει έμπρακτα την «ανοικτότητα» και την «προσβασιμότητα» του αρχείου Καβάφης, τότε στο παράθεμα του Δημηρούλη αρκεί κανείς να αντικαταστήσει το όνομα του Σαββίδη και να τοποθετήσει στη θέση του το «Ίδρυμα Ωνάση» (αφαιρώντας την αναφορά για φιλολογική χρήση του αρχείου) για να περιγράψει το τι συμβαίνει τα τέσσερα τελευταία χρόνια και σήμερα με το αρχείο Καβάφης.

Αν το Ίδρυμα Ωνάση επαληθεύσει έμπρακτα την «ανοικτότητα» και την «προσβασιμότητα» του αρχείου Καβάφης, διαχειριζόμενο το εν λόγω αρχείο με σοβαρότητα και συνέπεια λόγων και πράξεων, θα απαντήσει και στο ερώτημα αν το αρχείο είναι «ανυπολόγιστης» ή «ανεκτίμητης αξίας». Αν η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι η, για εμένα αρμόζουσα, δηλαδή η επιστημονική, τότε η απάντηση για όποιον ήδη γνωρίζει επαρκώς την κατάσταση των καθαφικών σπουδών και ειδικότερα το εκδοτικό σκέλος της, μου φαίνεται αυτονόητη: Όχι. Επιπρόσθετα, η δημοσίευση των καταλόγων του αρχείου Καβάφης στον *Κονδυλοφόρο* έρχεται να ενισχύσει την ουσιαστική απάντηση στο ερώτημα της σημερινής αξίας του αρχείου, όπως την διαβάζουμε στο Υστερόγραφο της εισαγωγής των καταλόγων, γραμμένο από τον Πιερή: «Το πιο μεγάλο και το πιο σημαντικό μέρος του Αρχείου έχει ήδη δημοσιευθεί (Ανέκδοτα/Κρυμμένα, Ατελή Ποιήματα, Λεξικό, ενότητες σχολίων, διάφορα άρθρα, ημερολογιακά κείμενα κτλ.). Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και το υλικό για το οποίο έχει ήδη γίνει η φιλολογική επεξεργασία και ετοιμάζεται προς έκδοση από τους στενούς συνεργάτες του Γ.Π. Σαββίδη» (σ. 228). Σε ό,τι αφορά αυτό το τελευταίο υλικό, εξηγώ ότι πρόκειται για τη φιλολογική έκδοση των 154 αναγνωρισμένων ποιημάτων με καταγραφή όλων των σωζόμενων στο αρχείο παραλλαγών τους (Renata Lavagnini) και για την έκδοση των ανέκδοτων αυτοσχολίων του Καβάφης σε ποιήματά του (Νταϊάνα Χάας).⁶

Αν λοιπόν η επιστημονική αξία του αρχείου, ύστερα από τη φιλολογική δουλειά που ήδη έγινε, είναι αμελητέα, ποια είναι, λοιπόν, η διατηρημένη σήμερα υψηλή αξία του αρχείου Καβάφης; Σίγουρα η συμβολική, δηλαδή εκείνη η αξία που επιτρέπει στον κάτοχό του να το χρησιμοποιεί ως μέσο δημόσιας προβολής και άσκησης εξουσίας, ακριβώς επειδή κατέχει τα υλικά του τεκμήρια. Γι' αυτό και δεν έχει άδικο ο Δημηρούλης όταν γράφει ότι «ένα αρχείο δεν είναι απλώς μια συλλογή εγγράφων

αλλά ένα πεδίο στο οποίο, και ανάλογα με την κεκτημένη αξία του αναπτύσσονται σχέσεις, επιβάλλονται ιεραρχίες και ασκούνται εξουσίες» (ό.π.). Έτσι και για το Ίδρυμα Ωνάση, το αρχείο Καβάφης (υποψιάζομαι βάσιμα ότι) λειτούργησε και λειτουργεί ως μέσο ανάπτυξης σχέσεων, επιβολής ιεραρχιών και άσκησης εξουσίας. Και ακριβώς επειδή η ουσιαστική, δηλαδή η επιστημονική, αξία του αρχείου Καβάφης έχει μειωθεί σημαντικά, χάρη στην εργασία που έκαναν ο Γ.Π. Σαββίδης και οι αποκαλούμενοι ως «μαθητές» του, έχω τη φριχτή υποψία ότι όρος της διατήρησης της υψηλής συμβολικής αξίας του αρχείου Καβάφης είναι αυτό να παραμείνει, για καιρό ακόμα, κλειστό. Εύχομαι, βεβαίως, να διαψευσθώ.

Μέχρι τότε η υποψία μου θα παραμείνει. Ο ρητορικά βιαιότερος επικριτής του Γ.Π. Σαββίδη, ο Δημήτρης Καργιώτης, έκανε λόγο σε σχετική μελέτη του για τη «φιλολογία του φετιχισμού».⁷ Αλλά το παρελθόν, ως γνωστόν, είναι καθυστερημένο. Οι νεκροί είτε δεικνύονται είτε γίνονται πολύ εύκολοι στόχοι. Το ζήτημα, λοιπόν, είναι τι κάνουμε, ως συμμέτοχοι της επιστημονικής κοινότητας (και της συχνά εφραπτόμενης με αυτήν δημόσιας σφαίρας), είτε ανήκουμε στους καθαφιστές είτε στους... Cavafistas, με το παρόν. Κι αυτό το παρόν, για τις εντόπιες καθαφικές σπουδές, φοβάμαι ότι έχει γίνει και –ακόμα περισσότερο– θα παραμείνει εκείνο του αρχείου Καβάφης ως φετιχ εξουσίας. ▲

1 «Το Αρχείο Καβάφης, νέο απόκτημα του Ίδρυματος Ωνάση», [περιοδικό] *ΑΩ*, τχ. 58, Ιανουάριος 2013, ηλ. δημοσίευση: <https://goo.gl/RK9h43>

2 Δημήτρης Παπανικολάου, «Σαν κ' εμένα καμωμένοι». *Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης και η ποιητική της σεξουαλικότητας*, Πατάκη, Αθήνα 2014, σ. 65-66. Βλ. γενικότερα τις σ. 63-65 και 302-303. Στη σ. 65 η διαπίστωση: «Αυτή είναι νομίζω [...] η βασική πρόκληση που θα αντιμετωπίσει το Αρχείο Καβάφης στα χρόνια που έρχονται [...] υπήρξε ένα κλειστό αρχείο που εξέφρασε μια άλλη, πιο παλιά, φιλολογική λογική, και τώρα πρέπει να γίνει ένα αρχείο που να οργανώσει για το άνοιγμά του στην πολλαπλή, την πολυδύναμη, την πολύμορφη χρήση» [η υπογράμμισή δική μου].

3 Βλ. <https://goo.gl/Ud9spz>

4 Βλ. Δημήτρης Παπανικολάου, «Σαν κ' εμένα καμωμένοι», ό.π., σ. 59-60 και 221-223.

5 Δημήτρης Δημηρούλης, «Αρχείο Καβάφης: η ώρα της απόφασης», *Αυγή*, 22.2.2015, ηλ. δημοσίευση: <https://goo.gl/sDPUwv>

6 Σχετικό είναι το μελέτημα της Χάας στον *Κονδυλοφόρο*: «Κ.Π. Καβάφης: Ανέκδοτο αυτοσχόλιο στο ποίημα “Φωνές”» (σ. 101-130).

7 Βλ. Δημήτρης Καργιώτης, «Η φιλολογία ως φετιχισμός», *Νέα Εστία*, τχ. 1860, Δεκέμβριος 2013, σ. 741-771.